

پیشینه تحقیق

توجه به استشهادات منابع نخستین اسلامی از مباحثی است که کمتر مورد عنایت پژوهشگران حوزه علوم انسانی واقع شده است. البته در این زمینه پژوهش‌هایی نیز به شرح ذیل صورت پذیرفته است:

- پایان‌نامه «استشهادات شعری در منابع نخستین اسلامی از آغاز دوره اسلامی تا پایان عصر دوم عباسی (۲۳۲-۳۳۴ هـ. ق)»، نویسنده: خانم جمیله عباسی، استاد راهنما: دکتر بهرام امانی، دانشگاه زنجان، گروه الهیات.

- پایان‌نامه «بررسی استشهادات قرآنی سیبویه»، نویسنده: آقای نورمحمد خسروی، استاد راهنما: دکتر مهدی خرمی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی - دانشگاه تربیت معلم - سبزوار.

- پایان‌نامه «بررسی استشهاد به آیات در احتجاجات معصومین»، نویسنده: خانم سمیه اهورکی، استاد راهنما: دکتر نصرت نیل ساز، دانشکده علوم انسانی - دانشگاه تربیت مدرس.

- مقاله «نگاهی ادبی به استشهادات غیر مستقیم ائمه به قرآن»، نصرت نیل ساز و سمیه اهورکی، مجله علمی - پژوهشی پژوهش‌های ادبی قرآنی، دانشگاه اراک، سال اول، شماره دوم.

در جستجوی انجام گرفته، معلوم شد که در خصوص استشهادات قرآنی و حدیثی در معجم‌العین، پژوهش مشابهی تاکنون صورت نگرفته است.

مقدمه

از آغاز قرن دوم هجری قمری، با رفع ممنوعیت کتابت حدیث و تفسیر قرآن از سوی

خلیفه اموی، عمر بن عبدالعزیز، فضای جامعه اسلامی برای مباحث علمی مناسب‌تر شد و دانشمندان و علما به تدوین علوم گوناگون، از جمله علم فقه اللغة عربی (زبان‌شناسی عربی) پرداختند. هر چند از آثار لغوی این دوره چیز زیادی در دست نیست، اما تدوین لغت‌نامه العین که اولین و مهم‌ترین اثر در علم لغت بوده، این دوره را به دورانی درخشان در دانش زبان‌شناسی تبدیل نموده است.

خلیل بن احمد (۱۰۰-۱۷۵ق) برای اولین بار در تاریخ زبان‌شناسی عربی دست به ابتکاری بدیع زد که نام او را در فرهنگ نویسی ماندگار کرد و سرمشق بخش عمده‌ای از تألیفاتی شد که بعدها در زمینه واژه‌ها، مشتقات و معانی آنها سامان یافته است. خلیل در علوم زبانی مانند نحو و لغت و شعر و نیز در علوم ریاضی و شرعی و موسیقی تبخّری زیادی داشت.^۱ او از بزرگان علم و از کسانی است که عمر خود را در راه علم گذراند و با دست یافتن بر قواعد مهم زبان عرب با تربیت شاگردان بزرگی همچون؛ سیبویه، نضر بن شمیل، هارون بن موسی نحوی، وهب بن جریر و اصمعی، نام خود را در ردیف بزرگان علم لغت قرارداد.^۲ خلیل همچنین نسبت به احادیث پیامبر ﷺ آشنایی کاملی داشت. یکی از شاگردانش به نام نضر بن شمیل در این باره می‌گوید: «من بعد از عبدالله بن عون مزیّی^۳ شخصی را اعلم به سنت از خلیل نیافتم».^۴

کتاب العین مجموعه‌ای گرانبها از لغات مورد استفاده در قرن دوم هجری و دارای دو ویژگی مهم است. ویژگی اول آن است که نخستین کتاب جامع در لغت به شمار می‌رود و مؤلف، معانی کلمات را از کتاب دیگری نگرفته، بلکه با مراجعه به مردم عصر خویش، به معانی الفاظ پی برده و این موجب ارزش و اعتبار فراوان کتاب گشته است. گفته شده است روزی کسانی (م ۱۸۹ق) از خلیل پرسید: تو این دانش را از کجا کسب کردی؟ خلیل

○○○○○○○○○○○○○○○○○○○○○○○○○○○○○○

۱. یعقوب، امیل، *پیدایش و تکامل واژه نامه های عربی - عربی*، ص ۳۲.
۲. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، *الفهرست*، ص ۷۴ و ۷۵.
۳. عبدالله بن عون مزیّی بصری، محدّث و فقیه قرن اول و دوم هجری قمری.
۴. میرجلیلی، علی محمد، *تأثیر قرآن در پیدایش و پیشرفت علوم ادبی*، ص ۱۳۱.

شکار کردن از دریا و خوراکی آن بر شما حلال شد.

او در شرح واژه قوم می‌گوید: «الْقَوْمُ: الرجال دون النساء». ^۱ او «قوم» را شامل مردان دانسته و نه زنان؛ و در این معنا به آیه ۱۱ سوره حجرات، این گونه استناد نموده است: «قال الله [جل وعز]: (لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ)». (حجرات / ۱۱)؛ ای ایمان آورندگان! نباید گروهی گروهی دیگر را مسخره کنند، شاید مسخره شده‌ها از مسخره کنندگان بهتر باشند و نباید زنانی زنان دیگر را مسخره کنند، شاید مسخره شده‌ها از مسخره کنندگان بهتر باشند.

فراہیدی در توضیح واژه «الأسف» می‌گوید: «الأسف: الحزن في حال. والغضب في حال». ^۲ و آن را حالت ناراحتی و حالت خشم معنا کرده و برای آن آیه (فَلَمَّا أَسَفُونَا انْتَقَمْنَا مِنْهُمْ) (زخرف / ۵۵) را شاهد آورده است. (وچون ما را به خشم آوردند از آنان انتقام گرفتیم).

خلیل به قرائت‌های گوناگون از قرآن در دوره‌های پیشین توجه داشته و آن‌ها را در ذیل توضیح واژگان ذکر می‌کند. او از قاریان بزرگی چون ابن مسعود و حسن بصری یاد می‌کند و به عنوان مثال در شرح آیه شریفه (... وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ) (مائده / ۶۰) قرائت‌های متعددی از آن را به شرح ذیل ذکر می‌کند:

«فالعامة تقراء: وَ عَبَدَ الطَّاغُوتَ ، أي: عَبَدَ الطَّاغُوتَ مِنْ دُونِ اللَّهِ؛ عامه می‌خوانند:

طاغوت را پرستید، یعنی طاغوت را به غیر از خدا پرستیدند.

«وُعَبِدَ الطَّاغُوتَ ، كما تقول: ضَرِبَ عَبْدُ اللَّهِ؛ طاغوت پرستیده شد...»

«وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ ، أي: صار الطَّاغُوتَ يُعْبَدُ ، كما تقول: فَقَّهَ الرَّجُلُ ، وَظَلَّفَ؛ طاغوت

مورد پرستش قرار گرفت...»

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

۱. همان، ج ۵، ص ۲۳۱.

۲. الفراهیدی، خلیل بن احمد، العین، ج ۷، ص ۳۱۱.

جدول (۱) - پراکندگی استشهدات قرآنی کتاب العین به تفکیک سوره های قرآن کریم

تعداد شواهد آیات	نام سوره	تعداد شواهد آیات	نام سوره	تعداد شواهد آیات	نام سوره	تعداد شواهد آیات	نام سوره	تعداد شواهد آیات	نام سوره	تعداد شواهد آیات	نام سوره
۱	القارعه	۳	تکویر	۱	صف	۵	فصلت	۱۱	انبیاء	۱	حمد
۰	تکائر	۲	انفطار	۱	جمعه	۲	شوری	۱۶	حج	۴۳	بقره
۰	عصر	۲	مطففین	۰	منافقون	۱۰	زخرف	۸	مومنون	۱۶	آل عمران
۱	همزة	۳	انشقاق	۰	تغابن	۲	دخان	۹	نور	۱۷	نساء
۱	الفیل	۱	بروج	۱	طلاق	۰	جاثیه	۸	فرقان	۱۵	مائده
۱	قریش	۶	طارق	۰	تحریم	۱	احقاف	۱۵	شعراء	۱۶	انعام
۱	ماعون	۰	أعلى	۱	ملک	۲	محمد	۷	نمل	۲۶	اعراف
۲	کوثر	۲	غاشیة	۷	قلم	۱	فتح	۱۱	قصص	۱۳	انفال
۰	کافرون	۲	فجر	۵	الحاقه	۳	حجرات	۱	عنکبوت	۱۸	توبه
۰	نصر	۶	بلد	۹	معارج	۶	ق	۲	روم	۱۳	یونس
۱	مسد	۰	شمس	۶	نوح	۴	الذاریات	۴	لقمان	۷	هود
۲	اخلاص	۰	لیل	۵	جن	۷	طور	۳	سجده	۲۳	یوسف
۱	فلق	۳	ضحی	۵	مزمل	۸	نجم	۵	احزاب	۷	رعد
۱	ناس	۰	انشراح	۸	مدثر	۶	قمر	۸	سبا	۴	ابراهیم
		۰	تین	۶	قیامة	۱۴	رحمن	۳	فاطر	۷	حجر
		۴	علق	۳	انسان	۱۰	واقعه	۸	یس	۸	نحل
		۱	قدر	۳	مرسلات	۲	حدید	۱۷	صافات	۲۱	اسراء
		۱	بینة	۵	نبا	۱	مجادله	۱۴	ص	۱۸	کهف
		۱	زلزال	۳	نازعات	۱	حشر	۶	زمر	۱۲	مریم
		۱	عادیات	۳	عبس	۰	ممتحنه	۴	غافر	۲۶	طه

با مطالعه کتاب‌های نخستین نحوی، مثل *الکتاب* سیبویه و معاجم نخستین عربی، مانند *العین* خلیل بن احمد می‌توان دریافت که استفاده از احادیث در مسئله استشهاد کم و بیش وجود داشت. در آثار سیبویه، فراء نحوی و نیز در آثار خلیل بن احمد و سایر معجم‌نگاران تابع او، استشهاد به حدیث وجود دارد. فراهیدی در کتاب *العین* خود به بیش از ۴۷۰ حدیث استناد نموده است. مؤلف در هر باب، ریشه لغتی را که در حدیث به کار رفته ذکر کرده و سپس حدیث یا سخن صحابی یا تابعی را بیان نموده و به شرح لغت مورد نظر می‌پردازد. این احادیث مجموعه‌ای از معارف اسلامی با مضامین مختلف، مانند احکام فردی، فقه و حدود الهی، سنت پیامبر^ﷺ، توصیه‌های اخلاقی، تفسیر آیات قرآن کریم، اشاره به پاره‌ای از وقایع تاریخی صدر اسلام را شامل می‌شوند. به‌رغم اینکه سلسله روایان حدیث در بیش از نیمی از این روایات حذف گردیده، اما جایگاه احادیث نبوی در میان سایر احادیث ممتاز و مشهود است.

بدین سان پس از استشهادات قرآنی، استشهاد به حدیث کاربرد بیشتری دارد. فراوانی میزان استشهاد به حدیث در نمودارهای «ج» و «ه» به روشنی بیان شده است. نمودار «د» بیانگر آن است که بسیاری از احادیث بدون ذکر سند در این کتاب وارد شده است. ابن منظور که بعدها به تدوین معجم *لسان العرب* دست زد مرجع بسیاری از این احادیث را مشخص کرده که غالباً به خلفای راشدین برمی‌گردد. در واقع می‌توان گفت احادیث در کتاب *العین* به دو صورت وارد شده است: ۱- با ذکر مرجع که غالباً مربوط به پیامبر^ﷺ و خلفای راشدین است و ۲- بدون ذکر مرجع که بیشترین احادیث را شامل می‌شود و غالباً به شکل «ومن الحدیث...» و «وفي الحدیث...» آمده است. برای بیان چگونگی یاد کرد حدیث در این کتاب به ذکر نمونه‌های ذیل بسنده می‌کنیم:

خلیل در شرح واژه «العج» می‌گوید: «العج: رفع الصوت» و عن النبی^ﷺ «أفضل الحج العجّ والثلج»؛^۱ بهترین حج بالا نمودن صدا به لبیک گفتن و ریختن خون حیوان

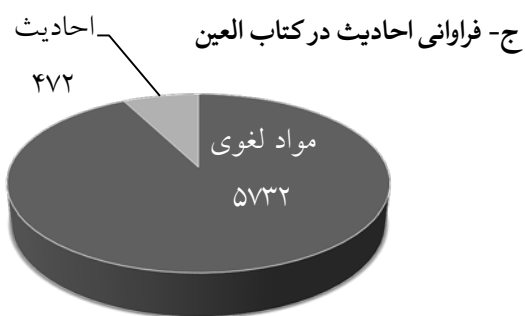
سوم، شماره ۳، ص ۱۹۹.

۱. الفراهیدی، خلیل بن احمد، *العین*، ج ۱، ص ۶۷.

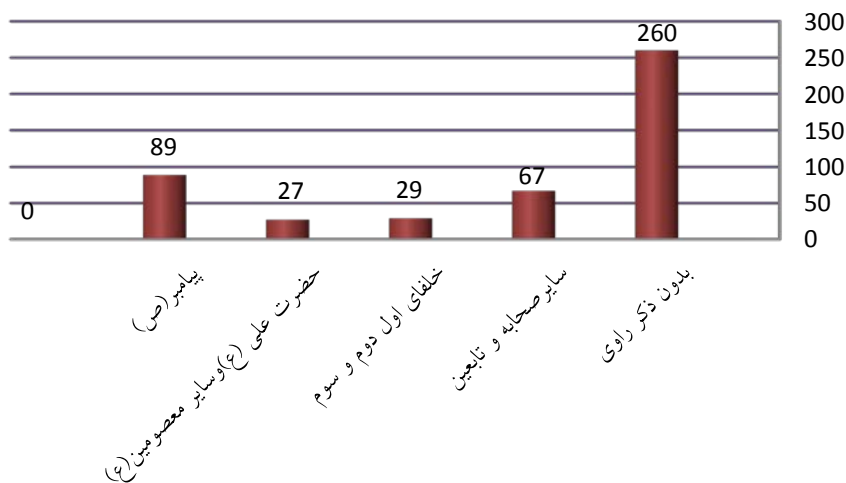

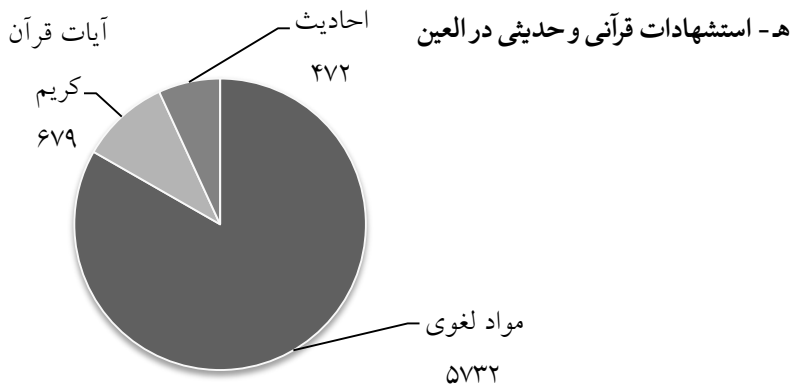
غرب مردی را بجوید که جدش پیامبر ۹ باشد، غیر از من را نمی یابید. و من نمی دانم شاید این آزمایشی برای شما و بهره مندی اندکی تا مدتی معین است، و با دستش به معاویه اشاره نمود.

همان گونه که ملاحظه شد، خلیل بن احمد احادیث فراوانی را برای شرح واژگان روایت می کند. گاهی مرجع حدیث را مشخص نموده و گاهی نیز تنها به ذکر حدیث بسنده می کند. او با به کارگیری احادیث در شرح واژگان کتاب العین زمینه را برای توسعه احادیث در معجم نگاری پس از خود فراهم کرد و توانست علم حدیث را به فقه اللغة نزدیک نماید.

د- فراوانی احادیث کتاب العین از نظر راویان

نتیجه

- از مجموعه مباحث مطرح شده در این پژوهش چنین استفاده می‌شود؛
۱. نگارش اولین معجم لغوی در سایه قرآن و حدیث صورت گرفته و خلیل بن احمد، به طور مشهود در معنای واژه‌ها تحت تأثیر کاربردهای قرآن و حدیث بوده است. این مطلب نشان دهنده آن است که شناخت لغت از آن منظر که وسیله فهم قرآن و حدیث بوده مورد عنایت دانشمندان اسلامی قرار گرفته است.
  ۲. استنادات متعدد و شواهد قرآنی بسیار در کتاب *العین*، توجه مؤلف به قرائت‌های مختلف قرآن کریم و بیان تفسیر گونه ذیل بعضی از شواهد آیات، بر احاطه علمی و آگاهی خلیل از آرای مفسران، علم قرائت و ... دلالت دارد. و در نتیجه پیوند متقابل قرآن و علم لغت بیش از پیش آشکار می‌گردد.
  ۳. به کارگیری بیش از ۴۷۰ حدیث در متن کتاب *العین* توسط دانشمندی که به گواهی منابع تاریخی در علوم نحو و لغت مقام استادی داشته است، او را در زمره قائلان استناد به احادیث قرار می‌دهد. بدیهی است اقوال ایشان - که خود از راویان حدیث بوده‌اند - به همین علت، همواره مورد احتجاج سایر لغویان بوده است.

۱. **قرآن کریم**، ترجمه محمد مهدی فولادوند، انتشارات اسوه.
۲. ابن خلدون، عبدالرحمان بن محمد، **مقدمه ابن خلدون**، ترجمه محمد پروین گنابادی، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، تهران، ۱۳۷۵ش.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، دارالفکر للطباعة والنشر والتوزيع - دار صادر، بیروت، چاپ سوم، ۱۴۱۴ق.
۴. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، **الفهرست**، ترجمه محمد رضا تجدد، انتشارات اساطیر، تهران، ۱۳۸۱ش.
۵. الأمين، حسن، **اعیان الشیعه**، دارالتعارف للمطبوعات، بیروت، ۱۴۰۳ق.
۶. جوهری، اسماعیل بن حماد، **الصاحح: تاج اللغة وصحاح العربية**؛ تحقیق: احمد عبدالغفور، عطار، ناشر: دارالعلم للملایین، بیروت، چاپ چهارم، ۱۹۹۰م.
۷. حسینی زبیدی، محمد مرتضی، **تاج العروس من جواهر القاموس**، تصحیح و تحقیق علی، هلالی و سیری، علی، دارالفکر، بیروت، ۱۴۱۴ق.
۸. **دائرة المعارف تشیع**، زیر نظر سید جوادی - فانی - خرمشاهی، شهید محبی، تهران، چاپ سوم، ۱۳۸۳ش.
۹. خضر حسین، محمد، «الاستشهاد بالحديث في اللغة»، ترجمه حسین علینقیان، مجله **مجمع اللغة العربية الملكي**، مجلد سوم، شماره ۳، ص ۱۹۷-۲۱۰، قاهره.
۱۰. دل افکار، علیرضا و مجید معارف، «نقش قرآن در پایه گذاری علم لغت»، **مجله پژوهشهای قرآن و حدیث**، سال چهل و سوم، شماره ۲، پاییز و زمستان، صفحه ۵۵-۷۳.
۱۱. دهخدا، علی اکبر، **لغت نامه**، زیر نظر دکتر محمد معین، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۷ش.
۱۲. السیوطی، **الاقتراح فی علم النحو**، هند، حیدرآباد الدکن، ۱۳۵۹ق.
۱۳. طباطبایی، محمد کاظم، **آشنایی با تاریخ و منابع حدیث**، مرکز نشر هاجر، قم، ۱۳۸۵ش.
۱۴. عبد الباقي، الضاحط، **لغة تمییم دراسة تاريخية وصفية**، القاهرة، الهيئة العامة لشؤون المطابع الأميرية، ۱۴۰۵ق.
۱۵. عبد الباقي، محمد فؤاد، **المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم**، دارالکتب المصرية، القاهرة، ۱۳۹۷ق.
۱۶. عبد التواب، رمضان، **مباحثی در فقه اللغة و زبان شناسی عربی**، ترجمه حمیدرضا شیخی، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۷ش.
۱۷. الفراء، **معانی القرآن**، تحقیق شیخ محمد علی النجار، القاهرة، ۱۹۷۲م.
۱۸. الفراهیدی، خلیل بن احمد، **کتاب العین**، تحقیق دکتر مهدی المخزومی و دکتر

- ابراهیم السامرئی، دارالهجرة، چاپ دوم، ۱۴۰۹ق.
۱۹. مدیرشانه چی، کاظم، تاریخ حدیث، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، تهران، چاپ دوم، ۱۳۸۲ش.
۲۰. میرجلیلی، علی محمد، تأثیر قرآن در پیدایش و پیشرفت علوم ادبی، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۸۹ش.
۲۱. یعقوب، امیل، پیدایش و تکامل واژه نامه‌های عربی-عربی، ترجمه احسان اسماعیلی طاهری، انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، نشر علم و ادب، ۱۳۸۱ش.